

Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2011

Waar visie ontbreekt, komt het volk om

Jaarboek
Parlementaire Geschiedenis
2011

*Waar visie ontbreekt,
komt het volk om*

Redactie:
Carla van Baalen
Hans Goslinga
Alexander van Kessel
Johan van Merriënboer
Jan Ramakers
Jouke Turpijn

Centrum voor Parlementaire Geschiedenis,
Nijmegen

Boom – Amsterdam

Foto omslag: Paul Babeliowsky / Rijksmuseum Amsterdam
Vormgeving: Boekhorst Design B.V., Culemborg

© 2011 Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, Nijmegen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 978 94 6105 546 0
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

De terugkeer van de klassenstrijd

De angst van de visieloze burgerij voor ‘de massa’ lijkt op die van rond 1900

Henri Beunders

Inleiding

Dit jaarboek staat in het teken van de Bijbelse spreukendichter die in Spreuken (11:14) zegt: ‘Door gebrek aan visie gaat het volk ten onder, een keur van raadgevers brengt het tot bloei’, al wordt het laatste deel van deze spreuk steevast weggelaten.¹ Iets verderop in het Boek der Spreuken (29:18) staat: ‘Zonder profetie vervalt het volk tot bandeloosheid, wie de wet in acht neemt, is gelukkig.’² Beide spreuken zijn te vinden in de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap uit 2004.

Er zijn ook oudere vertalingen die het net weer even anders zeggen. Zo haalde premier Balkenende in september 2003, in een rede over de multiculturele samenleving na de herdenking van de aanslag op de Twin Towers ook het Bijbelwoord aan, maar vertaalde 11:14 aldus: ‘Zonder visie verwildert het volk.’³ Of hij bewust beide spreuken samenvoegde is niet bekend, maar terugkijkend vanuit 2011 is deze woordkeuze wel ironisch. Geert Wilders was toen nog immers een tamelijk onbekend vvd-Kamerlid.

De bekendste uitspraak over visie is, zoals bekend, van premier Den Uyl. Hij sloot zijn eerste regeringsverklaring in 1973 – waarin hij zijn plan voor de ‘spreiding van kennis, macht en inkomen’ ontvouwde – af met de woorden: ‘Ik hoop dat in deze regeringsverklaring iets heeft doorgeklonken van wat de spreukendichter in het Oude Testament bedoelde met de woorden: “Waar visie, waar uitzicht ontbreekt, komt het volk om.”’⁴ Ook dit was een vrije vertaling, daar het woord ‘uitzicht’ niet in Spreuken te vinden is.⁵ Volgens sommige commentatoren had Den Uyl, als gereformeerde toch Bijbelvast, deze uitspraak niet uit Spreuken, maar was het een vertaling van de Engelse uitspraak: ‘Where there is no vision, the people perish’.

Wat de Bijbel overigens onder visie verstaat, is bron van vele debatten onder Bijbel-exegeten. Sommige zeggen dat met het woord visie het woord van God wordt bedoeld, andere menen dat het woord visie van visioen komt, een droomverschijning.

Ik sluit niet uit dat een van de raadgevers van Den Uyl de tekst had gehaald uit toespraken van met name Amerikaanse presidenten, die deze tekst meer dan eens in hun inaugurele rede gebruikten. De bekendste toespraak waarin deze werd gebruikt is de eerste inaugurele rede van president Franklin D. Roosevelt, uitgesproken op 4 maart 1933, te midden van de zwaarste economische en financiële crisis die Amerika ooit had beleefd. Ik had graag gezien dat premier Rutte deze tekst in de troonrede of de regeringsverklaring in september had overgenomen. Dan hadden we weer een fors staaltje van retorische visie mogen aanhoren. Want wat zei Roosevelt over de oorzaken van de toenmalige crisis? Dit:

Plenty is at our doorstep, but a generous use of it languishes in the very sight of the supply. Primarily this is because the rulers of the exchange of mankind’s goods have failed,

through their own stubbornness and their own incompetence, have admitted their failure, and abdicated. Practices of the unscrupulous money changers stand indicted in the court of public opinion, rejected by the hearts and minds of men.

True they have tried, but their efforts have been cast in the pattern of an outworn tradition. Faced by failure of credit they have proposed only the lending of more money. Stripped of the lure of profit by which to induce our people to follow their false leadership, they have resorted to exhortations, pleading tearfully for restored confidence. They know only the rules of a generation of self-seekers. They have no vision, and when there is no vision the people perish.⁶

Dit artikel gaat over de visieloosheid van de drie grote politieke stromingen die ons land kenmerkten: die van het liberalisme, de christendemocratie en de sociaaldemocratie. Die visieloosheid wordt al enige decennia opgemerkt, en gehegeld, al kan men erover twisten of de betiteling door premier Ruud Lubbers van Nederland als ‘de bv Nederland’ en de vlag waaronder de Paarse kabinetten (1994-2002) – individuele autonomie, pragmatisme en technocratie – niet toch ook een soort visie betekenden.

Zeker is dat in deze laatste twee opvattingen over het landsbestuur het woord polarisatie niet voorkwam. De grote partijen, schreef historicus Piet de Rooy in 1998, ‘klonteren in doodsnoed’ samen in het midden, zodat de ideologische verschillen steeds minder zichtbaar werden.⁷ Ze klonterden daar samen in het midden omdat daar de meeste – zwevende – kiezers te vinden zouden zijn, en ook omdat deze partijen kaderpartijen – ook wel bestuurderspartijen genoemd – waren geworden. Het optooien van de partij met ‘ideologische veren’ werd als ouderwets en zelfs folkloristisch beschouwd.

Het hoogtepunt dan wel dieptepunt van die viseloze technocratie waren de kabinetten Paars (1994-2002): alle burgers autonoom – abortus, euthanasie – en genoeg consumptie-spulletjes voor iedereen. ‘Nederland is af’ was toen een veelgehoorde uitspraak.

Het is achteraf verbazingwekkend hoe armzalig de toenmalige ‘keur van raadgevers’ moet zijn geweest. Er was geen marxist meer te vinden die over dialectiek kon onderwijzen, en ook geen kenner van het werk van de Franse Bijbel- en godsdienstexpert René Girard. Hij dankt zijn roem en schare volgelingen aan het idee van de ‘mimetische begeerte’, de theorie dat hoe meer de mensen gelijk worden, hoe groter de afgunst wordt, hoe sneller er een crisis ontstaat. En die crisis is alleen op te lossen door zondebokken aan te wijzen, hen te verdrijven of te doden om zo de rust te herstellen. De moord op Fortuyn en Van Gogh en de ‘uitdrijving’ van Hirsi Ali voldoen geheel aan Girards theorie. *Aber das war einmal*.

We leven nu in 2011, en kunnen terugkijken op een driest decennium, maatschappelijk en vooral ook politiek. Verschrompeling van het viseloze midden, en opkomst van de radicalere linker- en rechtervleugels, SP en PvdV. Visieloosheid activeert blijkbaar inderdaad bijna volautomatisch extremere visies.

Maar, ondanks alle waarheden van de dialectiek in de geschiedenis, suggereert deze dialectiek ook iets luchthartigs. Ach ja, gisteren waren lange rokken in de mode, vandaag ultrakorte.

De kern van mijn betoog zal evenwel zijn dat de afgelopen decennia drie structurele ontwikkelingen hebben laten zien die we – nu het opgewonden debat over ‘de islam’ enigszins aan het luwen is – pas in volle omvang kunnen waarnemen. De eerste ontwikkeling is

het effect van de multiculturele samenleving, de tweede die van de effecten van het turbo-kapitalisme. En de derde is de – in mijn ogen nog funestere – komst van de ‘diplomademocratie’.

Deze ontwikkelingen hebben geleid tot een nieuw Nederland. Enerzijds heeft dit geleid tot, wat ik eerder noemde, *Archipel Nederland*⁸: iedereen trekt zich terug op een eigen fysiek dan wel mentaal eiland, en anderzijds tot een *klassenmaatschappij*, waarbij 30 procent van de bevolking – de hoger opgeleiden – regeert over de overige 70 procent, de lager of middelbaar opgeleiden. De groeiende inkomensverschillen én de uitsluiting van alle lager opgeleiden uit vrijwel alle bestuursfuncties vormen samen een misschien wel protorevolutionaire situatie, niet alleen in Nederland maar in veel landen van het Westen. Het ‘populisme’ van met name SP en PVV, kan men zien als een poging om deze revolutie te voltooien, maar ook als een poging om deze juist te verhinderen. De PVV gedraagt zich immers al een jaar als een zeer loyale gedoogpartner die het kabinet-Rutte in het zadel houdt.

De reactie van de gezeten, doorgeleerde burgerij op de ‘opstand der burgers’ in 2002, en het aanhoudende protest van vooral de PVV, door de tegenstanders steevast als ‘populisme’ aangeduid (hoewel dit glibberige begrip daarbij zelden wordt gedefinieerd) is er een van afkeer en vooral van angst.

Om de enorme veranderingen in de afgelopen tien jaar te schetsen, zal ik drie historische vergelijkingen maken. De eerste is de periode 1990-2001. Toen kwam de democratiekritiek van links, na 2001 kwam de democratiekritiek van rechts. De tweede vergelijking is die met de naziperiode. Fortuyn en Wilders zijn de afgelopen tien jaar immers voortdurend vergeleken met fascist en nazi’s, ook in vorige edities van dit *Jaarboek*, en cultuurhistoricus Thomas von der Dunk ontketende in april 2011 nog een relletje door de PVV met de NSB te vergelijken.⁹ Het wordt tijd dat de historische vergelijking eens gericht wordt op de andere partijen in de politiek. Daartoe zal ik de reactie vanaf 2011 van ‘het weldenkende deel der natie’ vergelijken met de reacties van de gezeten burgerij rond 1900 op de opkomst van ‘de massa’, aan de hand van het magnum opus van Jan Romein over die millenniumwende, *Op het breukvlak van twee eeuwen*. De huidige reacties vertonen, naast verschillen, namelijk nogal wat overeenkomsten. De overeenkomsten zijn angst en het inzetten van allerlei mechanismen om zich enerzijds van haar schuld te ontdoen, en anderzijds zich via allerlei sociaalpsychologische afweermechanismen voor te doen als ‘de betere mens’, en dus gerechtigd om over anderen te besturen.

De kern van het onderhavige artikel is de terugkeer van de klassenmaatschappij.

Eens kwam democratiekritiek van links, nu van rechts

Het debat over de parlementaire democratie heeft tussen 2001 en 2011 een *volte-face* doorgemaakt als het gaat om de kritiek op de democratie. Tot de komst van Fortuyn kwam de democratiekritiek voornamelijk van links, sindsdien komt de democratiekritiek van rechts. Door de opkomst van ‘het populisme’ zijn de meeste andere partijen als een blad aan de boom omgedraaid, en zijn politicologen en andere ‘systeemcritici’ van criticus van de ver-tegenwoordigende democratie veranderd in fanatieke verdedigers van de ‘democratische rechtsstaat’, ofwel de status quo. Geen groter conservatief dan de bekeerde rebel.

Dit neoconservatisme van de voormalige linkse intelligentsia heeft in het afgelopen decennium bizarre vormen aangenomen. Het nieuwerwetse geloof dat de bestaande democratische

rechtsstaat de beste aller werelden is, die niemand mag aantasten of veranderen, gaat namelijk gepaard met een bijna revolutionaire verandering in de kijk op mens, maatschappij en wereld. Waar vroeger polarisatie het modewoord was, geldt nu een organisch wereldbeeld als het beste aller tijden, ook als de christendemocratie daar altijd patent op had. En het kernwoord in dat nieuwe wereldbeeld is fatsoen. Dat dit organische wereldbeeld een schaamlap is voor het behoud van de eigen posities, zal ik proberen aan te tonen. Opmerkelijk hierbij is dat over de hele breedte van intellectueel Nederland de sixties intussen de schuld krijgen van de teloorgang van waarden als solidariteit en vertrouwen.¹⁰

Bij de bespreking van het 'eender en anders' van de huidige millenniumwende en die van rond 1900, springt er in elk geval al één verschil uit. Toen heerste de angst voor de bacteriologische besmetting door 'de massa' van de goede, gezonde burgerij. Nu beleeft de neurobiologie een opmerkelijk hoogtepunt: *Wij zijn ons brein, Vrije wil bestaat niet*, het zijn titels van kassuccessen.¹¹ Waarom? Mijn interpretatie is, in lijn met mijn stelling over de huidige klassenstrijd, deze: 'Sorry, mensen, wij zijn ons brein, wij doen wat onze genen ons opdragen, wij hebben zélf dus geen verantwoordelijkheid.' Dit past geheel bij de intussen breed gedeelde opvatting dat die sixties-generatie wel het pluche wilde bekleden, graag zelfs, maar zich ook daarna nog altijd wilde blijven presenteren als de anti-elite, dus zonder de verantwoordelijkheid die bij een elite past. Maar terwijl vroeger de elites in roerige tijden gemakkelijk meedeinden met de nieuwe, andersdenkende generaties, is dit nu helemaal niet het geval.¹² De regerende klasse van hoger opgeleiden vindt het nu geheel vanzelfsprekend dat zij over de anderen regeert, en dit geldt niet alleen voor het parlement maar voor bijna alle bestuurslagen, van semioverheid tot het maatschappelijk middenveld. De lager opgeleiden zijn uit alle functies verdreven, op de sportkantine na misschien. De bestuurskundigen Mark Bovens en Anchrit Wille hebben deze ontwikkeling in hun dit jaar in handelseditie verschenen studie *Diplomademocratie*, en de socioloog en langjarig WRR-lid Imrat Verhoeven in zijn studie *Burgers tegen beleid* met veel en onthutsende cijfers aangetoond.¹³

Na het drama van de 'Een-partijstaat Nederland' (1990) en het 'Multiculturele drama' (2000), is deze 'Diplomademocratie' het huidige drama, daar deze ontwikkeling de opkomst van het populisme goeddeels kan verklaren.

'Een-partijstaat Nederland'

Tot eind 1989 werden de Midden- en Oost-Europese landen steevast het 'Oostblok' genoemd, wegens de dominantie van de Sovjet-Unie en het communisme. Dat verkruimelde in een revolutie van bovenaf en van onderop. Enige maanden later schreef de hoogleraar moderne geschiedenis aan de Erasmus Universiteit, J.W. Oerlemans, in *NRC Handelsblad* een polemisch stuk met de titel: 'Een-partijstaat Nederland'.¹⁴ Was het, vergeleken met dat 'Oostblok', wel zo veel beter gesteld met de Nederlandse democratie? Nee dus. Na de ondergang van het Derde Rijk waren de westerse democratieën de glorieuze kampioenen van de vrijheid, kritiekloos aanvaard. Deze 'politieke excuuscultuur' werd nog eens versterkt door die permanente aanwezigheid van socialistische terreursystemen aan de andere kant van de Elbe. Als gevolg van het ontbreken van elk fundamenteel wantrouwen tegen de democratische machtsvorming had zich echter een gesloten circuit van partijleden ontwikkeld.

De sociaaldemocraten waren een beetje liberaal geworden, de liberalen een beetje sociaaldemocratisch, en de christendemocraten van allebei wat. 'Het gevolg is dat wij, afgezien van

wat politiek kleingood ter linker- en ter rechterzijde, en van de vriendelijke triangel van D66, in feite te maken hebben met een eenpartijstelsel.’

Dit had volgens Oerlemans funeste gevolgen. Want ‘als de partij geen duidelijke ideologische belangen meer heeft, resteert eigenlijk maar één soort belang: zijn eigenbelang, dat wil zeggen zijn sociale status, zijn carrièrekansen, zijn publieke bekendheid, zijn ijdelheid’. In zijn ogen bestaat het beroep van politicus vrijwel uitsluitend uit de opdracht verantwoordelijkheid te dragen en verantwoording af te leggen. Edoch: ‘Een politicus die niet (meer) over een eigen ideologisch en morele kern beschikt, wordt in zekere zin onbetrouwbaar.’

Het gevolg was ‘een zekere oligarchisering’, ja, ‘een zekere feodalisering van het politieke bedrijf’. Binnen het machtsblok van de drie grote partijen werden alle openbare functies van belang verdeeld, inclusief vele zetels in de top van de bureaucratie. Slechts 4 procent van de kiezers was partijlid, en daarvan kwam slechts een tiende ter vergadering. Dus kon het algemeen kiesrecht nauwelijks nog een correctieve functie hebben en was ‘het begrip democratie hier nauwelijks nog van toepassing’. Sterker, niemand leek zich zorgen te maken over de vergaande vervreemding tussen kiezers en ‘gekozenen’ die hij liever ‘gecoöpteerden’ noemde.

Deze ontwikkeling was behalve wegens de ontbrekende legitimiteit ook om praktische redenen funest: ‘Het komt erop neer dat het enorme reservoir aan ervaring, kennis van zaken en kwaliteitsbewustzijn dat in de burgerij is aan te treffen, politiek vrijwel geheel is uitgeschakeld.’ Kortom: omdat er een ‘vrijwel gesloten machtsircuit is dat vrijwel ongecontroleerd zijn gang kan gaan’ konden we volgens Oerlemans in Nederland eigenlijk niet meer spreken van het beginsel van ‘de volkssoevereiniteit’, en ook niet van een representatieve vertegenwoordiging.

In het debat dat volgde, werd de historicus overladen met kritiek. En de politieke praktijk luisterde er al helemaal niet naar. In 1994 kwam immers het eerste Paarse kabinet tot stand van de voorheen gezworen vijanden VVD en PVDA, met als *kingmaker* D66-leider Hans van Mierlo, die vooral gedreven leek door de wens eindelijk het CDA – ‘We run this country’ – uit het eeuwige centrum van de macht te verdrijven, en door persoonlijke afgunst jegens zijn vroegere schoolgenoot Ruud Lubbers (‘Waarom is het bij hem wel gebeurd en bij mij niet?’ verzuchtte hij in 1989).¹⁵ Het resultaat was de samensmelting tussen kapitalisme en socialisme, en wat ‘leuke dingen’ voor de autonome burgers van D66 – abortus, euthanasie, homohuwelijk.

VVD-leider Bolkestein hield in 1990 de Thorbecke-lezing waarin hij pleitte voor meer onderscheid tussen de partijen: ‘De kiezers moeten het gevoel hebben dat er iets te kiezen valt.’ Dat was vóór Paars I en zeker vóór Paars II. In 1998 hield Bolkestein weer de Thorbecke-lezing, en sprak onder andere over die ‘eenpartijstaat’ van Oerlemans. De titel luidde: ‘Weg met de romantiek of: wat is eigenlijk het probleem?’¹⁶ Over dat geklaag op de vertegenwoordigende democratie zei hij: ‘Wat is eigenlijk het probleem? (...) De grote partijen zijn inderdaad naar het midden opgeschoven. Maar wat is er tegen de overeenstemming op hoofdpunten die wij vandaag zien? De ziekte van de twintigste eeuw was de politisering van het leven. De droom van onze eeuw was de transformatie van mens en maatschappij door het gebruik van macht, dat wil zeggen de politiek als verlossing. Maar de droom werd een nachtmerrie.’ Hij doelde hier op het nazisme. Nee, Francis Fukuyama had gelijk: ‘Er zijn geen ideologische concurrenten meer voor de liberale democratie en het gematigde kapitalisme dat wij om ons heen zien.’ En daarbij, al die pleitbezorgers voor meer directe vormen van democratie vergaaten dat voor de doorsnee burger ‘politiek een lage prioriteit’ heeft, hun geluk hangt niet af van

de politiek. 'Het pleidooi voor een directe democratie staat met zijn rug naar deze maatschappelijke werkelijkheid en blikt op een romantisch ideaal.' Ofwel: 'Weg met de romantiek.' Zelf vertrok Bolkestein overigens in dat jaar naar Brussel, om Eurocommissaris te worden, daar hij de Nederlandse politiek te saai was gaan vinden.

'Democratie in verval'

Als het ging om de toestand van de politieke praktijk en van de kwaliteit van de democratie in Nederland, heerste er in 2001 bij tal van bestuurskundigen en politicologen grote somberheid.

Het is hier goed eraan te herinneren dat de democratiekritiek in die jaren en ook aan het begin van het afgelopen decennium niet van rechts kwam, maar van progressieve denkers en politici. Eén publicatie volstaat om dit aan te tonen: de bundel *Democratie in verval* uit 2001, dus vóór de opkomst van Fortuyn, samengesteld en van in- en uitleiding voorzien door de politicologen Joop van Holsteyn en Cas Mudde.¹⁷ Zij begonnen met het citeren van enige critici. Zoals Van Mierlo. In de Thorbecke-lezing van 2000 zei hij dat veel westerse landen iets hadden gedaan om de band tussen kiezer en gekozenen te versterken. Behalve Nederland. En hij sprak, wederom, van de 'steeds dringender noodzaak van democratische politieke vernieuwing'.

Sommige politicologen wilden het rond 2000 nog wel sterker uitdrukken. Koen Koch schreef in 2011: 'Nederland is een regentenmaatschappij, waar men de schijn van democratie probeert op te houden.' Emeritus hoogleraar politieke wetenschappen Hans Daudt stelde, om zich heen kijkend in Paars Nederland, dat het land 'niet (kan) worden beschouwd als een vertegenwoordigende democratie. De parlementaire democratie fungeert slechts als een versluierende ideologie voor een regentensysteem dat doet denken aan de Republiek sinds de zeventiende eeuw.' Bart Tromp hekelde het 'hoogst ondemocratische handelen dat "in Brussel" plaatsvindt'. En politicoloog Herman van Gunsteren wist waar de schuld lag van de falende democratie: bij 'de politiek': 'Politici liegen over hun werk.'¹⁸

Van Holsteyn en Mudde concludeerden dan ook dat het verval van de democratie het gevolg was van het handelen van 'de politieke en bestuurlijke elite' zelf. Ze doelden op de overdracht van taken en verantwoordelijkheden aan de markt. Maar ook op 'de toegenomen rol van de rechter, nationaal en internationaal, die zaken behandelt en beslissingen neemt met een hoogst politiek karakter, uiteraard zonder daarvoor verantwoording af te hoeven leggen'. Stemde dit uiteindelijk somber, zo vroegen zij zich aan het slot van hun bundel af, omdat de verbetering van de democratie 'een inspanning vergt waartoe slechts een Baron von Münchhausen, die immers als een van de weinigen in staat was zichzelf op eigen kracht uit de problemen omhoog te hijsen, in staat is gebleken?'¹⁹

En toen kwam die baron, in de persoon van prins Pim. De reacties waren tweërlei. Fortuyn werd, door politici en commentatoren, weggezet als 'gevaarlijk', 'reactionair', 'fascist' en 'polder-Mussolini'. En de kritiek op het bestaande politieke bestel verstomde even snel als drastisch. Nu is 'de rechtsstaat' een mantra geworden, te vergelijken met 'De Oorlog' waar Von der Dunk in april 2011 over sprak, en die Marcel ten Hooven met de komst van Wilders eigenlijk al ingestort zag, zoals het Oostblok in 1989.²⁰ De stilte na de moord op Fortuyn en de deconfiture van zijn LPF in kabinet en parlement was van korte duur. Kamerlid Ayaan Hirsi Ali en polemist/filmmaker Theo van Gogh zorgden met het filmpje *Submission* voor grote commotie; de laatste werd vermoord, de eerste feitelijk verbannen naar het buitenland, het

Pim Fortuyn, lijsttrekker van Leefbaar Rotterdam, arriveert in de hal van het gemeentehuis na de historische overwinning bij de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart 2002.

Zijn partij werd de grootste met 17 van de 45 zetels.

[Foto: ANP – Wim Vleghaar]

Girardiaanse principe van de zondebok om de rust te herstellen leek effectief. Tot vvd-afvallige Geert Wilders in 2006 als eenmansfractie begon. Door zijn standpunten en knalharde oorlogstaal wordt Fortuyn met terugwerkende kracht tot op zekere hoogte gerehabiliteerd als een in wezen eigenlijk niet zó dom of ongenueanceerd politicus. Zo somt Koen Vossen in dit *Jaarboek* op nuchtere en empirische wijze de verschillen op tussen de LPF en de PVV.

Pas door Wilders krijgt men oog voor het feit dat Fortuyn niet slechts een ‘islamofobe reactionair’ was, maar vooral een sterke modernisering van de democratie en het bestuur voorstond. Ik heb zijn program elders een uiting genoemd van wat historicus Jeffrey Herff, sprekend over het nazisme, heeft gemunt als reactionair modernisme: de politiek die zowel vooruit als achteruit wil in de tijd. Als naoorlogse voorbeelden noemde ik Ronald Reagan, Margaret Thatcher en ook Tony Blair. Zij zeiden allen te willen wat Fortuyn op zijn wijze samenvatte als ‘met laptop en latte op het dorpsplein, met bromsnor wakend in de buurt’.²¹ Deze combinatie van modernisering en traditionalisme zou later, om het succes van Beieren te omschrijven, *Laptop und Lederhosen* worden genoemd.

De ‘inquisitiedemocratie’

De ‘opstand der burgers’ in 2002 is nog altijd niet afdoende verklaard. Hoofdverklaring lijkt mij te zijn de vervreemding van de autochtone burgers in de grote steden, de politieke ont-

kenning van de wezenlijke veranderingen in de Nederlandse samenleving en bijgevolg het gevoel bij velen dat de uitspraak van Paarse ministers ‘Nederland is af’ gezien al die veranderingen een gotspe was. De schok over die opstand was bij politici als premier Kok jaren erna nog zo groot dat hij er, in gesprek met de historici Piet de Rooy en Henk te Velde, absoluut niet over wilde of kon praten.²²

Een verklaring voor die opstand tegen ‘de politiek’ mag hier echter niet onvermeld blijven, daar deze zelden in de debatten over ‘2002’ en ook over Wilders, inclusief de rechtszaak tegen hem, naar voren komt. En dat is de argwaan, zelfs haat, jegens alles wat autoriteit en bestuur heet. Deze is niet begonnen met Fortuyn, al sloot hij er wel naadloos op aan. Ik doel op het wegvallen van een gefundeerd historisch besef sinds dat in de welvaartsstaat vanaf de jaren zestig nauwelijks meer nodig leek. De oorlog was en bleef het enige model om tussen goed en fout te onderscheiden. Waarbij na de eerste heldhaftige periode steeds meer de schaduwzijden van die bezetting naar voren kwamen: de collaboratie, de kille ontvangst van de overlevende terugkerende joden na 1945, enzovoorts.

Er ontstond vanaf de jaren zeventig een jacht op wat historicus M.C. Brands toen al noemde ‘het verkeerde verleden’.²³ Slavernij, politionele acties, collaboratie dan wel accommodatie, de harde opstelling van de regering na 1945 tegenover de terugkerende joden die de concentratiekampen hadden overleefd, daarna de Zuid-Molukkers, enzovoorts. Steeds meer groepen voelden zich slachtoffer van ‘de geschiedenis’, en de schuldige was ‘de overheid’. In literatuur en populaire geschiedschrijving maakte de anonieme ‘gewone man’ een sterke comeback, dankzij historische romans en boeken van bijvoorbeeld Hella Haasse, Geert Mak en Annejet van der Zijl.

Bestuurskundige Paul ’t Hart heeft in 2001 – dus vóór de doorbraak van dat zogeheten populisme – in zijn studie *Verbroken verbindingen* die jacht op het aan de kaak stellen van dat ‘verkeerde verleden’ op felle wijze gehekeld. In zijn ogen dreigde de politieke verwerking van het verleden ‘de contouren van een inquisitiedemocratie te krijgen’. En dit had grote gevolgen voor het parlement en het openbaar bestuur. ‘In een inquisitiedemocratie is het controle-ethos van de waakhonden op hol geslagen. Rechtsstatelijke waarden leggen het af tegen populistische. In een volksvertegenwoordiging die zich steeds verder voelt wegdrijven naar de politieke marge is men kennelijk zo bang om van een gebrek aan voeling met “de samenleving” te worden beschuldigd dat men iedere calamiteit of ongunstige ontwikkeling bij voorbaat als product van bestuurlijk falen gaat behandelen.’ De aanzwellende roep om onderzoek, processen en excuses kende volgens hem geen ingebouwde rem meer zodat hij niet aarzelde te spreken van een ‘nieuw soort McCarthyisme’.²⁴

Als we deze twee ontwikkelingen – de populaire geschiedschrijving over ‘de gewone man’ en dat ‘populistische McCarthyisme’ inzake het verleden dat neerkomt op: ‘we willen erkenning, vergelding en vergoeding van ons aangedaan leed’ – tezamen nemen, dan vormen zij enkele van de mentale *forces profondes* die aan ‘de opstand der burgers’ in 2002 voorafgingen.

‘Leve de elite!’

Door de opkomst van Fortuyn, en zeker van die van Wilders, is de democratiekritiek van de periode vóór 2001 omgeslagen in een *unverfroren* verdediging van de politieke status quo. D66 heeft zijn kroonjuwelen – rechtstreekse verkiezingen, referenda – in het magazijn gezet, zon-

der deugdelijke argumentatie, zodat het vermoeden gewettigd is dat Pechtold hiertoe besloot omdat de PVV ook deze directe democratie in het partijprogramma heeft gezet. D66 heeft met deze inruil van die directe democratie voor ‘fatsoen’ en ‘Europa’ de eerste tekenen vertoond van een gezeten burgerij in paniek: stel dat al die tokkies de burgemeester en de premier gaan kiezen! Ook GroenLinks heeft bij de verkiezingen van 2010 het referendum uit het programma gehaald, waarbij moet worden aangetekend dat de nieuwe directeur van hun wetenschappelijk bureau, Dick Pels, juist veel ziet in revitalisering van de democratie door meer horizontale en verticale interactie inclusief referenda.²⁵ Van de kant van wetenschappers verschijnen er de laatste tijd veel boeken en boekjes die de lof zingen van dat polderen, dat in de periode sinds de jaren zestig tot 2001 als verkapte karteldemocratie werd gezien.²⁶

Dat polderen en die ‘democratische rechtsstaat’ hebben in de afgelopen paar jaar dezelfde statische modelstatus gekregen als welke de oorlog een halve eeuw had. Dit standpunt is vooral normatief en niet historisch, een uiting van angst voor ‘de massa’. Genegeerd wordt immers het feit dat de Grondwet meermalen is gewijzigd, laatstelijk nog in 1983. En dat, iets praktischer aangaande het parlement, het aantal leden van de Tweede Kamer pas in 1956 van 100 naar 150 werd uitgebreid.

Die zucht naar behoud van de status quo gaat bij sommige historici en commentatoren zo ver dat zij – in reactie op de kritiek van ‘de populistten’ op ‘de elite’ – die elite nu van de ene op de andere dag zelf niet meer kritiseren maar de hemel in prijzen. Maarten van Rossem hanteert hierbij de hem kernmerkende eenvoudigste logica. Als de burger niet meer boos wil zijn, moet hij weer op de PVDA gaan stemmen. En een coververhaal van het naar hemzelf genoemde blad *Maarten!* gaf hij in 2010 de titel ‘Leve de elite!’ De kern van dit betoog was dat de panacee van de populistten als de PVV ‘voor de crisis die ze grotendeels zelf hebben veroorzaakt’ is ‘het land weer terug te geven aan de burgers’. Dit noemt hij ‘natuurlijk flauwekul’, want elites zijn er altijd geweest en zullen er altijd blijven. Dat een deel van de VVD met de PVV wilde gaan samenwerken, ‘maakt nog eens ten overvloede duidelijk dat de modale kiezer geen enkel staatsrechtelijk benul heeft. Daar heb je een deskundige en fatsoenlijke politieke elite voor nodig.’²⁷

‘Opleiding is de nieuwe verzuiling’

Hoe terecht de angst van die ‘fatsoenlijke en politieke elite’ is, wordt snoeihard duidelijk gemaakt in *Diplomademocratie* van Bovens en Wille dat dit jaar in een handelseditie uitkwam. Deze van grafieken en tabellen vergeven studie is in mijn ogen de meest onthutsende studie over parlement en bestuur van de afgelopen jaren. De kern van hun betoog: ‘Opleiding is de nieuwe maatschappelijke verzuiling.’ Hoger en lager opgeleiden zijn steeds meer in gescheiden werelden gaan leven. De hoger opgeleiden hebben de lager en middelbaar opgeleide burgers in de afgelopen paar decennia verdreven uit de bestuursfuncties op vrijwel alle sporten van de participatieladder in de samenleving: van woningbouwcorporatie en welzijnsinstellingen tot actiegroepen en organisaties voor het goede doel. Imrat Verhoeven had in 2009 in zijn boek *Burgers tegen beleid* al aangetoond dat het juist de beter opgeleide burger is die permanent in de stand-by stand staat om te protesteren tegen overheidsbeleid. Zij beginnen en organiseren de protestacties, tegen een snelweg of een gemeentelijke herindeling, waarbij de lager opgeleiden hooguit nog meedoen door een aangereikte poster voor het raam te hangen.

De samenstelling van het parlement, in Nederland overigens altijd hoger opgeleid dan elders, is eenzijdiger dan ooit. Na de Kamerverkiezingen van juni 2010 had bijna 90 procent van de Kamerleden een academische graad of een HBO-diploma. De laatste keer dat dit percentage zo hoog was, was rond 1880, in de nadagen van het censuskiesrecht. Nog sterker, volgens Bovens en Wille leven we wat betreft het passieve kiesrecht in deze eenentwintigste eeuw weer in dezelfde tijd als van het befaamde caouchoucartikel uit de Grondwet van 1887. Dat kende naast het censuskiesrecht, dat was gebaseerd op inkomen en vermogen, ook het capaciteitskiesrecht, dat was gebaseerd op het behaald hebben van examens.

Dat de lager opgeleiden ook uit het maatschappelijk middenveld zijn verdreven door de doctorandussen betekent dat de onvrede over beleid en politiek niet meer wordt gemedieerd en dat die onvrede zich direct manifesteert op en rond het Binnenhof. En met het verdwijnen van de leken uit het bestuur dreigen ook hun zorgen en belangen van de politieke agenda te verdwijnen, aldus Bovens en Wille die behalve het voorbeeld dat de perikelen rond 'het studiehuis' op het vwo eerder tot Kamervragen leidden dan problemen bij vmbo of hbo, Amerikaans onderzoek aanhalen dat aantoont dat ook de Amerikaanse politiek vooral de belangen van de hoger opgeleiden op de agenda zet.

Voor Nederland trekken zij, nog vragenderwijs, deze conclusie: 'Is het daarom geen toeval dat de opkomst van de diplomademocratie is gevolgd door een opmars van populistische partijen, zoals de SP, de LPF en de PVV?' Zij zien deze opmars als het gevolg van bestuurlijke uitsluiting, en van de vervreemding en ontevredenheid die dit tot gevolg heeft. Politieke deelname is immers ook een waarde in zichzelf. Nu dat niet meer het geval is 'verliezen de lager opgeleiden een belangrijke bron van zelfrespect. Zij zijn een *quantité négligeable* geworden, een politieke onderklasse die er nauwelijks meer toe doet.'²⁸

Hoezeer de verschillende opvattingen en belangen tussen de hoger en lager opgeleiden in de politieke praktijk zich uiten, laten zij uitvoerig zien, en deze zijn intussen ook al lang duidelijk: het gaat om de thema's Europa, immigratie, veiligheid, cultuur en identiteit. 'De scheidslijn loopt dus tussen kosmopolieten en nationalisten.'

De auteurs halen, impliciet ter waarschuwing voor de mogelijke gevolgen van deze verdeeldheid van Nederland in twee klassen, het bekende satirisch bedoelde essay aan uit 1959 van de Britse socioloog Michael Young: 'The rise of the meritocracy'. Deze dystopie eindigt in een bloedige opstand die uitbreekt in 2033 omdat de massa 'gedreven door ressentiment en rancune, geen genoegen meer wenst te nemen met haar inferieure maatschappelijke positie'.²⁹ In de zomer van 2011 kon Groot-Brittannië al een voorproefje van deze opstand smaken.

De angstige burgerij

Kan de huidige gezeten burgerij, die babyboomgeneratie, vergeleken worden met de hogere burgerij die rond 1900 wankelde tussen arrogante zelfingenomenheid en veelal irrationele angsten over het oprukken van die 'gedegenereerde' volksklassen? Veel meer dan enkele parallellen en verschillen kunnen we hier niet bespreken. Eind negentiende eeuw zocht de burgerij, en met name de links-liberalen, de oplossing in het starten van een beschavings-offensief, dat daarna gedeeld werd door de nieuwe emancipatiebewegingen als katholieken en gereformeerden, en ook de sociaaldemocraten. Maar anderzijds zochten ook vele burgers hun toevlucht in allerhande meer particuliere initiatieven om de individuele mens te verbete-

ren tot een hoger zedelijk peil, zoals het vegetarisme, de geheelonthouding, het spiritisme, de theosofie en antroposofie.

Jan Romein schetste in zijn magnum opus *Op het breukvlak van twee eeuwen* de sfeer rond 1900 als een opstand tegen het heersende rationalisme, anti-intellectualisme, antimaterialisme, antipositivisme en een antideterministische, antimechanistische wereldbeschouwing. Te midden van de groeiende welvaart, maar ook groeiende armoede, twijfelden velen aan de vooruitgang. Er was een sterk verlangen naar holistische eenheid en idealisme. Hij vond het maar niks, al die beweginkjes voor 'heil en zaligheid'. 'Heel dit ongrijpbare en toch overal voelbare idealisme, al dit gezond en zuiver willen doen had in zijn eenzijdigheid en onwerkelijkheid vaak iets ziekelijks, al dit streven naar het hogere vaak iets onmenselijks in zijn bloedeloze humorloosheid.'³⁰ Al dat geijver voor geheelonthouding, antivivisectie en dergelijke zag hij als een uiting van het schuldige geweten en een boetedoening van de burgerij. Het zou interessant zijn te weten hoe Romein nu dacht over de Partij voor de Dieren, de campagne tegen het roken en allerlei new age-bewegingen en -uitingen, waarvan hij Hollywoodfilms als Terrence Malicks pseudoreligieuze *The Tree of Life* of Clint Eastwoods *Hereafter* over bijna-doodervaringen zou hebben betiteld.

Historicus Piet de Rooy heeft er lang geleden op gewezen dat Romein zich in zijn spijkerharde oordeel in feite aansloot bij de tirades van Troelstra rond 1900 over al die 'kleine geloven' van die 'duizend en een profeten'. Troelstra noemde al dat geijver voor matiging en soberheid 'philantropisch modewerk', 'individueel peuterwerk' en 'gevoelssocialisme': die hoge burgerij wilde even 'armoedje-spelen', ze beschikte immers over een vaste toelage en een toegewezen woning. Haar filosofie kwam volgens Troelstra hierop neer: 'Geniet zoo weinig mogelijk, opdat uwe schuld aan het maatschappelijk uitbuitingsstelsel zoo gering mogelijk zij.'³¹

Wat die bezorgde burgerij niet snapte was dat er een echte klassenstrijd aan de gang was, aldus Troelstra. En in hun retoriek waren deze vroege socialisten, volgens politiek historicus Henk te Velde, meer populisten dan socialisten, zoals hij ook Abraham Kuyper een raspopulist noemt, waar zelfs een Geert Wilders nog niet aan kan tippen. Troelstra, Kuyper en ook Domela Nieuwenhuis hadden dezelfde techniek: tegenover de corrupte elite die zich niet aan haar eigen fatsoensnormen hield, stelden zij het onbedorven gewone volk. Tegenover het huidige ondergangdenken inzake de parlementaire rechtsstaat ziet Te Velde bij Wilders overigens juist een omgekeerd effect, daar Wilders ondenkbaar is zonder parlement. 'Het is zijn podium en tribune, erbuiten bestaat hij niet, of het moet al in afgeleide vorm zijn, in de media. Maar ook daaruit zou hij verdwijnen zonder het parlement. Er is geen volksbeweging, er is geen partij, er is een man en er is een fractie. Paradoxaal genoeg is daarmee (...) de Tweede Kamer een belangrijker forum geworden dan hij in decennia geweest is.'³²

Als we Te Veldes analyse betrekken bij de huidige angst voor en afwijzing van alles wat 'de lagere klassen' betreft die op Wilders stemmen, is het goed te beseffen dat Troelstra later een reformistisch politicus werd, dat Kuyper zelfs premier werd, en dat met het algemeen kiesrecht in 1918 al snel de ingroei van al die emancipatiebewegingen in de natie volgde. Al werd de NSB in de jaren dertig een buitenbeentje, net als de communistische partij.

Als we de vergelijking met 1900 trekken, dan kunnen we dus niet uitsluiten dat de woede en walging over Fortuyn en nu Wilders uit meer bronnen wordt gevoed dan oprechte politieke afkeer en zorg om de democratie of 'de natie' alleen. En dat eigenbelang een niet onbelangrijke rol speelt. Zoals Bovens en Wille hebben aangetoond, en ook Verhoeven, hebben de hoger opgeleiden andere belangen te verdedigen dan die van de lager opgeleiden. Maar omdat de babyboomgeneratie wel elite is maar, zoals vaak is opgemerkt, geen elite wil heten

en dus ook geen verantwoordelijkheid hoeft te dragen, gaan deze verdedigingsmechanismen gepaard met niet een daadwerkelijk beschavingsoffensief, maar met aloude sociale mechanismen van in- en uitsluiting. Ofwel: zelfverheffing. Historica Amanda Kluveld heeft in haar dissertatie over de antivivisectiebeweging rond 1900 erop gewezen dat het de vele wereldverbeteraars niet zozeer ging om praktische politiek, maar om de individuele zelfverheffing. En dat bij al die 'expressieve politiek' ook iets van een onderscheidingsdrang zat, de gedachte zich beter te voelen dan de rest.³³

Die obsessie met raszuiverheid, met hygiëne en het buiten de maatschappij opsluiten van 'gedegenereerden', onder wie niet alleen 'debielen', maar ook alcoholisten en zelfs mensen met flaporen werden geschaard, kwam ten dele natuurlijk voort uit de ontwikkelingen van de medische wetenschap, de ontdekking van de bacterie en het micro-organisme. Dat leidde tot de vrees voor 'ontaarding', zoals Max Nordau het in 1893 beschreef, maar ook voor directe bacteriologische besmetting van de hele natie, en natuurlijk van de gezonde burgers in het bijzonder. Cultuurhistoricus Arnold Labrie noemde zijn artikel over de medicalisering van de samenleving tussen 1860 en 1914 niet voor niets 'De zieke natie'.³⁴ De volksmassa werd door menig medicus en bezorgde burger vergeleken met een leger micro-organismen dat het lichaam van binnenuit aantastte. Het lichaam was in deze metafoor vanzelfsprekend de nog gezonde burgerlijke samenleving.

In het afgelopen decennium zien we soortgelijke opvattingen en mechanismen. Er is bijna een obsessie met hygiëne, de hoger opgeleiden houden zich slank, roken niet en kijken naar de publieke omroep, enzovoorts. Opvallend bij deze drang tot onderscheiding, of verkapte belangenstrijd, is de populariteit van boeken over het brein en de genetica. Jan Romein zou een boek als *De vrije wil bestaat niet* misschien wel interpreteren als een poging te argumenteren dat de hogere burgerij er nu ook eenmaal niets aan kan doen dat zij de lakens uitdeelt. Het kan in elk geval als een bevestiging worden gezien van 'de elite die geen elite wil zijn'; als je toch geen vrije wil hebt, heb je ook nauwelijks verantwoordelijkheid voor je doen en laten.

Slot

Net als in de periode rond 1900 zien we in de afgelopen decennia hetzelfde patroon van razendsnelle neoliberale moderniseringsprocessen en internationalisering, en als tegenmaatregel – om al die vrije consumerende mensen in die vrije markt toch nog in het gareel te houden – een toenemende disciplinerende van het gedrag in de publieke ruimte, zowel van de kant van de overheid als van de gezeten burgerij die nu de klasse der hoger opgeleiden heet. De 30 procent hoger opgeleiden bezitten de staat, de overige 70 procent bezitten de straat. En bij alle doorzettende segregatie levert dat, net als rond 1900, een beeld op van getatoeëerde verloederding, de overheid spreekt officieel van 'verhuftering', die tot staan gebracht moet worden. De Britse psychiater Theodore Dalrymple is de afgelopen tien jaar alleen maar populairder geworden met zijn analyse van de morele verwording sinds de jaren zestig, mede door de komst van de welvaartsstaat.³⁵

Zo is het Nederlandse strafklimaat binnen enkele decennia omgevormd van een humaan systeem tot een van de strengste in Europa. In het sociaal-culturele bereik is de 'moet-kunnen'-mentaliteit uit de tijd dat de babyboomgeneratie zelf jong was, omgeslagen in een steeds puriteinsere moraal op allerlei vlakken, op het gebied van de seksuele zeden tot op het gebied van het gebruik van alcohol, tabak en drugs.

Voor de parlementaire geschiedschrijving zou het goed zijn om het stemgedrag van de partijen ‘ter hoger’ en ‘ter lager’ zijde meer te bezien vanuit het perspectief van de klassenmaatschappij en de praktische segregatie die tezamen Nederland nu kenmerken.

En voor de burgers en politici die bezorgd zijn over het huidige functioneren van de democratische rechtsstaat zou het goed zijn die analyse van zowel Bovens en Wille als van demograaf Jan Latten eens te vertalen naar mogelijke verbeteringen van het huidige politieke stelsel. En dan komen, hopelijk, toch weer die kroonjuwelen van het vroegere D66 aan de orde, en ook het lokale zelfbestuur, waar GroenLinks voorstander van lijkt te zijn: *think global, act local*. En als het om ‘de kloof’ tussen hoger en lager opgeleiden in het parlement gaat, zouden de mensen die zo’n voorstander zijn van quota voor ‘vrouwen aan de top’ ook eens kunnen overwegen of het niet mogelijk is om quota voor lager opgeleiden in het parlement (en andere bestuursorganen) in te stellen.

Want zolang niet, net als vóór 2001, opnieuw een progressieve democratiekritiek ontstaat, moet geconcludeerd worden dat de hoger opgeleiden die nu de lakens uitdelen die tweeklassenmaatschappij in de praktijk helemaal niet zó erg vinden.

Noten

- 1 Nederlands Bijbelgenootschap, *Bijbel met deuterocanonieke boeken* (2de druk; Haarlem 2005) p. 865.
- 2 *Ibidem*, p. 899.
- 3 Hans Goslinga, ‘Zonder visie verwildert het volk’, *Trouw*, 13 september 2003.
- 4 <http://archieff.nrc.nl/index.php/2010/Okttober/26/Binnenland/03/Waar+visie,+waar+uitzicht+ontbrekt,+komt+het+volk+om/check=Y/identify=Y>; *HTK 1972-1973*, p. 1573.
- 5 Overigens voegde Den Uyl de woorden ‘waar uitzicht’ pas later aan de gesproken tekst toe. In de tekst van de regeringsverklaring die tevoren onder embargo ter beschikking werd gesteld, ontbreken de woorden. Daar staat: ‘Waar visie ontbreekt, komt het volk om.’ KDC, archief P.J.J. Mertens, inv. nr. 708, Regeringsverklaring 28 mei 1973 (embargo tot 28 mei 13.00 uur).
- 6 <http://www.bartleby.com/124/pres49.html>.
- 7 <http://www.ver-thorbecke.nl/Lezing1998.htm>.
- 8 Henri Beunders, ‘Eilandenrijk Nederland. Iedereen trekt zich terug in zijn eigen wereld’, *De Groene Amsterdammer*, 15 juni 2011.
- 9 Thomas von der Dunk, ‘Het nieuwe taboe op de oorlog’ (Arrondeuslezing), *Trouw*, 27 april 2011.
- 10 Simon Knepper en Johan Kortenaar (red.), *De vertrouwenscrisis. Over het krakend fundament van de samenleving* (Amsterdam 2008).
- 11 Dick Swaab, *Wij zijn ons brein. Van baarmoeder tot alzheimer* (Amsterdam 2010); Victor Lamme, *De vrije wil bestaat niet. Over wie er echt de baas is in het brein* (Amsterdam 2010).
- 12 James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1997).
- 13 Mark Bovens en Anchrit Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam 2011); Imrat Verhoeven, *Burgers tegen beleid. Een analyse van dynamiek in politieke betrokkenheid* (Amsterdam 2009).
- 14 J.W. Oerlemans, ‘Een-partijstaat Nederland’, *NRC Handelsblad*, 14 februari 1990.
- 15 Arendo Joustra en Erik van Venetië, *Ruud Lubbers. Manager in de politiek* (2de druk; Baarn 1991) p. 255.
- 16 F. Bolkestein, ‘Weg met de romantiek of: wat is eigenlijk het probleem?’ De Thorbecke-lezing 1998 <http://www.ver-thorbecke.nl/Lezing1998.htm>.
- 17 Joop van Holsteyn en Cas Mudde (red.), *Democratie in verval* (Amsterdam 2002).

- 18 *Ibidem*, p. 7-15.
- 19 *Ibidem*, p. 205-206.
- 20 Marcel ten Hooven, 'Bevrijd van de onverbloemde waarheid. Het is oppassen geblazen met politici die de waarheid als doel van politiek zien', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2010. Waarheidsvinding en waarheidsbeleving* (Amsterdam 2010) p. 13-22.
- 21 Henri Beunders, 'The politics of nostalgia or the Janus-face of modern society' in: Arianne Baggerman, Rudolf Dekker en Michael Mascuch (red.), *Controlling time and shaping the self* (Leiden en Boston 2011) p. 421-454.
- 22 Piet de Rooy en Henk te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland* (Amsterdam 2005).
- 23 P.B.M. Blaas, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees historisch bewustzijn* (Den Haag 1988) p. 91 e.v.
- 24 Paul 't Hart, *Verbroken verbindingen. Over de politisering van het verleden en de dreiging van een inquisitiedemocratie* (Amsterdam 2001) p. 67.
- 25 Dick Pels, *Het volk bestaat niet. Leiderschap en populisme in de mediademocratie* (Amsterdam 2011).
- 26 Jos de Mul, *Paniek in de polder. Politiek en populisme in Nederland* (Amsterdam 2011).
- 27 Maarten van Rossem, 'Leve de elite!', *Maarten!*, augustus/september 2010, p. 42-51.
- 28 Bovens en Wille, *Diplomademocratie*, p. 86-119.
- 29 *Ibidem*, p. 88.
- 30 Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, deel 2 (Leiden 1967) p. 212 e.v.
- 31 Piet de Rooy, 'Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991) p. 625-640.
- 32 Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) p. 262.
- 33 Amanda Kluveld, *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten, 1890-1940* (Amsterdam 2000).
- 34 In: Liesbeth Nys e.a. (red.) *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Groningen 2002).
- 35 Theodore Dalrymple, *Life at the bottom. The worldview that makes the underclass* (Londen 2001).